

З остатніх десятиліть ХІХ в.

I.*)

Хочу говорити про розвій українсько.-руської літератури в остатніх 20 літах ХІХ. віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова і поетична форма і обсяг інтересів — і ще щось далеко більше: розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. Вибираю епоху найблизшу нам, пережиту нами — не для того, що її знаємо найліпше — се не завжди буває; для доброго зрозуміння потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найблизші річи — але для того, що інтензивність, ширина і глибокiсть того розвоєвого рúху в тім часі були більші, ніж коли будь уперед на протягу нашої історії. Іще одно тягне мене заглибити ся в дослід тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи доси на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки ріжнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів.

Щоб зрозуміти те, що стало ся у нас за остатніх 20 літ ХІХ віку, гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-их років? Чи маю пригадувати ті сумні факти —

*) Отсі нариси були темою трьох відчитів, вголошених у марті б. р. в Перемишлі. Друкую їх із невеличкими змінами та поправками, які завдячую перемпським Русинам, особливо дир. Цеглинському, д. Негребецькому, д. Приймійни, та зрештою полишаю їм форму відчитів. Знаю наперед, що пишучи про такі недавні часи, без жерел, більше по спомінам, я міг наробити багато помилок і буду влячний усякому, хте зверне мені на них увагу. Бажаюсь би — *si sors dabit otia vitae* — переробити ті нариси і з відповідним науковим апаратом впасти їх окремою книжечкою. — *Л. Ф.*

такі сумні, що й доси серце стискає ся при їх згадці, і ще тим сумнійші, що тоді, коли вони діяли ся, майже ніхто у нас не розумів їх значіння? Д. 16 мая 1876 р. заборонено було в Росії друкувати всякі наукові, популярні і перекладані твори по українськи, заборонені українські театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розв'язано Південно-західний відділ географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробив ся був справжнім центром української наукової праці. Се були важкі удари, яких Україна й доси ще не може переболіти. Але се була ще тільки мала часть горя. Далекі гірше було те, що в значній частині української суспільности запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національності. Під впливом непереважених соціалістичних теорій одна часть найгорячішої і найздібнійшої молодіжі доходила до повної негати всієї народности, до погляду, що в Елзійомі будущого, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усякі національні партикулярности і що загалом розв'язане економічних питань безмірно важнійше від усіх иньших. „І що ви пишете та друкуєте! — згідно говорив мені один із приїзжих Українців. — Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!“ В кругах тої української молодіжі — таї не лише молодіжі — панувало переконанє, що розвій іде до зливання народностей до купи і що плеканє якоїсь національної окремішности, то регрес. Розуміє ся, що заборона українського слова для таких людей не мала ніякого значіння, а дехто навіть готов був бачити в ній прислугу для російського поступу. Супроти сего не здивуємось і тому фактові, що про сю нечувану заборону з України до Галичини крім двох голосів — Драгоманова (в „Друзі“) і, здаєть ся, Кониського в „Правді“ ніхто не обізвав ся ані словом. Не здивуємось і таким фактам, як передержуванє цілими десятками літ у рукописах творів Рудавського, Свидницького, як не видрукуванє прегарної повісти Мирного і Білика „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, повісти, що була вже дозволена цензурою і тільки для того не появилася в Росії, бо нікому не хотіло ся видати її в законно призначенім речивці. Та й по що було видавати? Українська інтелігенція разом із московською готовила ся йти „в народ“ і проповідати по фабриках „хитру механіку“ та ідеали соціальної справедливости — розумієть ся, московською мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичині? В тодішнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного „чинопочитання“. Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, пожиточне; всяка критика — се безумство або навіть безбожність. Я памятаю, як цвинічно радувались тоді сьвященники Русини російській забороні українського слова, як величали мудрість російського уряду, що одним циркуляром розбив польські й англійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був горячий час російсько-турецької війни; англійську інтригу занюхували наші патріоти всюди. Москвофільські сьвіточі такі як Наумович не мали иньшого бажання, як видати для хлопів требник у кешінковім форматі. Зрештою всіх очі були звернені на високу політику; всі слідили за тим, що діяло ся на Балканах, у Льондоні, в Берліні; що діялось у нас дома — се не обходило нікого. А дома йшли страшні річи. Лихва руйнувала нарід, ліцитації сипались тисячами, банки розкидали свої павукові сіти, недороди йшли одні за одними, нужда збільшувалась страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, мало осьвічений, не міг вийти ще з Кулішівського козаколюбства, обертав ся в сферах минувшини або язикових питань. Сьвятковано Шевченка, видавано що року по кілька книжечок „Просьвіти“, переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годі. Були се часи, коли Огоновського книжка про „Слово о полку Игоревѣ“ або йогож Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache були одинокими поважнійшими книжками виданими протягом цілого ряду літ. Віддалене інтелігенції від народу, його життя і інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне; була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні ріжницї простому народови нічого, держати його навіть у сьому питаню в повнім незнаню. Коли трафіло ся кому з Русинів виступити перед народом — се бувало дуже рідко, хіба перед виборами, тай то десь коло церкви, на пробостві або в шинку — то дві кардинальні точки були: ми всі Русини і повинні держати ся купи, і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у него ще того й того. Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціяльної науки ніхто не пробував вяснити народови. До самого 1880-го року вся маса нашого народа жила в поглядах, що найвишшу і одиноку власть

у державі має цісарь, що він може все зробити і від його волі все залежить.

Але й се ще не кінець лиха, яке в другій половині 70-их років налягло було важкою хмарою на наш національний розвій. Навіть ті дві невеличкі купи інтелігентів, що признавали ся до українства в Росії і в Галичині, бачилось, ось-ось розійдуть ся на завше в різних напрямках, зроблять ся ворогами замість союзників. Ми знаємо, що в 60-их роках народній рух серед нашої тодішньої молодіжи був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і иньших Українців, — значить, його вихідною точкою були ідеї і погляди вироблені на Україні. На підмогу сьому рухови прийшов одинокий у австрійській Русі сильний і оригінальний талант — Федькович. Але в другій половині 70-их років усі три ті жерела майже висохли. Куліш від часу „Мальованої Гайдамащини“ та „Історії возсоединенія“ з батька і пророка зробив ся ренеґатом; Шевченко через надуживанє його поезий до деклямацій та наслідком мертво-схолястичних коментаріїв Ом. Огоновського зробив ся збіркою гарних, а иноді неестетичних фраз, а церковний авторитет, здавалось, готов був ось-ось кинути на него анатему. А Федькович, самоук, мало осьвічений, збаламучений і знеохочений, замовк або мовив мертві та пусті драми та містичні пісенітницї. А тимчасом на Україні рух пішов у такім напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосе ставало на головах. Відти приїжджали сюди люде, здібні до високо-абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манерах якісь варвари, що не признавали обовязкових у Галичині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публичних льокалях; приїжджали дами зо стриженим волосем, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкань кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Ціріху на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а нераз навіть про просту опрятність, хвалили ся, що я, мовляв, „ужасно люблю ходити по кабакам“ — одним словом, являлись людьми з якогось иньшого сьвіта. І від тих людей посипались на голови галицьких народовців найріжнійші запити і жаданя. „Чи читали ви се і те й десяте? (Самих письменників модних тоді в Росії, а незвісних у Галичині). І як ви думаете про се й про те й про третє? (Знов таки про справи далекі від привичної для Галичан високої політики). Коли ви маєте претенсію бути осьвіченими

людьми, то повинні робити те й се й онте". Бідні Галичани не мали ніякої претенсії, але від Українців годі було відпекатись. Ішли листи, приїжджали делегати. Привчені вибріхуватись, крутити та не додержувати слова галицькі проводирі запутувались у зносинах із Українцями, запутувались у грошевих обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджував ся чим раз більший запас взаємного роздражнення, недовіря; одна група за другою розпльовувалась і розходилась ворогами: насамперед Куліш із Вахнянином і Партицьким, потім Куліш із Подолинським, вкінці Куліш із Барвінським. В половині 70-их років на першій плян у галицько-українських зносинах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайно живого і рухливого ума, великої науки та при тім із неподатливістю доктринера, він відразу заострив відносини. В своїх перших працях писаних для Галичини і про Галичину він сипнув таку масу нових, в розумінню тодішніх Галичан диких теорій, висловив стільки різнородних ідей, подав стільки вірних і натяганих, але з великим талантом подобраних доказів, що скудоумним Галичанам доводилось або вибріхувати ся — а невмолимий противник зараз підхоплював і немилосердно визискував усяку брехню — або мовчати і злоститись. І ми бачимо в тім часі в двох боків формальні заяви, що Галичани не хочуть мати нічого спільного з Українцями: в „Друзі“ в відповіді на другий лист Драгоманова і в „Правді“ в відповіді на його статтю „Опізнаймо ся“. В Галичині се була пора, коли бачилось, що запанує тип „Рутенця“, себ-то Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вшиває руки від усього, не хоче знати нічого по за чорножовтими стовпами, що відмежують Галичину від Росії.

Цевна річ, побіда тої течії була-б початком смерти українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковині тоді ще неподільно панувало москвофільство і піддержувало горду відрубність інтелігенції від народа; що в угорській Русі москвофільський „Карпат“ рівночасно підпирав урядові мадяризаційні заходи; а в самій Галичині давнійша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернуло ся від Русинів, їх репрезентация в соймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879 р., а сам Наумович у скалатській повіті дістав усього на всего один голос. Сею політичною поразкою старого рутенства характерно закінчило ся те нещасне десятилітє — може найтяжше, найбільш

хаотичне десятилітє в цілій історії нашого національного розвою. Може ніколи не було так грізно поставлено питає: чи жити, чи згинуть нашій нації? — як тоді.

II.

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кождий крок у ній, то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що посторонні можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебула сю важку добу і підняла ся з тодішнього пригнобленя; коли ті великі прірви, які тоді розтворили ся серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією з одного, між Україною і Галичиною з другого боку, таки не пожерли нашої сили і зачали хоч по троха промощувати ся і вирівнювати ся, то ї се не дісталось нам задармо. В остатнім двацятиліттю ХІХ-го віку на підмогу, а почасти на зміну давнійшим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу горячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім житю, та рівночасно прочистила повітре, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасти там, де вперед була байдужість і рутинна, оживила пульс народного життя. Се був той запас сьвіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригнобленя. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначуєть ся у нас між роком 1880 і 1900, „молодою Україною“. Я бажав би перебрати бодай важнійших репрезентантів тої генерації і вияснити їх фізіономії так, як вони представляють ся мені тепер. Та поки що я хочу прослідити ідейні течії, які проходила та генерація.

Я схарактеризував другу половину 70-их років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятилітє почалось під дуже сумними знаками. На Україні українське слово прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по українськи, так то хиба крайні вісенітницї в роді якогось Шибитька. В Галичині одинокий українофільський орган „Правда“ влав серед повної байдужности читачів. Львівська народовецька громада відчула сей упадок і по-

чала думати над способами піднесення народнього стягу. Вол. Барвінський доказував конечність — виступити в чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би задля сего прийшлося поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумніший чоловік у народовській партії, Володимир Навроцький, не радив пускати ся на бистру воду політики, бачучи небезпеку в малій освіті галицько-руської інтелігенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган „Дѣло“, якого редактором, з разу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового видання, а головно самого Барвінського було витворити політичну партію з давніх українофілів із додатком усіх тих елементів, які доси не симпатизували з українофільством, але не мали охоти признавати ся явно до москвофільства. Щоб привертати до себе ті елементи він пішов на всякі можливі концесії. Він не тільки покинув фонетику задля етимології, не тільки не важив ся задля своєї „фонетичної“ минувшини дати свою фірму новому видавництву, якого редактором із разу підписував ся львівський міщанин і василянський підсуєдок Михайло Коссак, потім Коссак із Барвінським до спілки, а нарешті, щось аж по році, сам Барвінський. Він витягав і дальші консеквенції зі своєї відставки даної Українцям. Заснований ним орган „Дѣло“ зробив ся органом *par excellence* галицьким: місцеві галицькі справи освічувані в місцевім галицькім дусі. Ніщо тут не повинно було вибігати по за обрій звичайного галицько-рутенського думаня: оборона інтересів духовенства на першім пляні; *treuga Dei* — божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабарь Барвінський не допускав ніякої полеміки. Українці дуже рідко забирали тут голос, та й загалом часопись була не цікава для них. Із усього давнішого українофільства Барвінський заховав одну тільки ідею національної відрубности Русинів — усі иньші імпортовані з Росії чи з заходу ідеї мали в ній явного або тайного ворога.

Ще один із давніх горячих українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з „Ділом“ Барвінського почала виходити „Зоря“ Партицького. І тут бачимо з початку повний розцвіт рутенства. Етимологія, в перших нумерах ідуть праці Шараневича, Івана Ем. Левіцького, Ільницького. Від усіх творів друкованих у тій газеті в початку віє або мертвеччиною (Марта Борецька, Князь Данило), або ненавистю до всяких „ідей“ і бажанем —

мати спокій у хаті. Наслідком сего реакційного духа було між иньшим також бажане витворити висшу, делікатну, не-хлопську літературу у галицьких Русинів. І тут перед вела сімя Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі найзнаменитші повісти, як Раймунда „В обороні чести“, Фейлета „Любов убогого молодця“ і т. и.; иньші, як власне Володимир Барвінський, силкували ся сотворити повість із життя наших висших клас. Так повстав „Скошений цвіт“, де прецікава зрештою тема сфужерована низько-сентиментальним і силувано цвітистим способом представлення і невмієм чи небажанем сьміло малювати дійсні відносини; так повстало „Нещасне коханє“ — перша проба змалювати жите сільського вчителя, але проба чисто карикатурна, врешті „Сонні мари молодого питомця“, де патріотичне многослове закриває брак дійсної психології і житевої правди.

Той сам реакційний, тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Чи візьмемо до рук виданя коломиїські, чи ставіславську „Денницю“, чи черновецькі публікації — всюди мертвеччина змісту, мова засьмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсности. Той реакційний дух від старших уділював ся й молодіжі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступили тоді на сцену; бачимо його і в оповіданях Василовича й Костя Бобикевича. Всюди брак горячого чуття, екзотичність тем, млявість і привітивність літературної техніки. Се й не могло бути инакше, бо-ж ся молодіж учила ся на словах любити Русь, але по за тою голословною любовю від таких проводирів як Барвінський і Партицький не одержувала нічогосінько крім хиба ненависти до соціялізму і всяких иньших -ізмів. Не диво, що брак висших духових змагань попихав молодіж до розпусти та гри в карти; тодішнє академічне товариство „Дружний Лихварь“ якийсь час перемінило ся було в формальний картяний клуб, де молодіж цілі ночі проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духа серед тзв. народовської партії в лоні тзв. староруської партії відбувала ся еволюція зовсім у иньшій напрямі. Політика, що доси була монополем проводирів тої партії, збанкрутувала. Проводирів побито при виборах і їх амбіція бажала реваншу. Їх очи здавна були звернені на північ, але тепер вони зважують ся на рішучий крок. Староруси починають перемінювати ся на рішучих москвофілів. Очищене обряду доходить до проби зірваня увії; експеримент із Гниличками

був першою пробою, за якою в разі успіха були-б певно пішли інші. У Львові являється старий гофрат Добрянський і працює над заведенням ладу і суцільної організації партії. На скільки в тій роботі була рука заграничних чинників, се певно довго ще лишиться нев'ясненим; певне те, що при повній байдужности народів, при упадку духа серед них, при повнім майже зірванню зв'язків із Україною се робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодішньої ростічі думок і змагань. В початку 80-их років приїжджає до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїжджає з хутора і голосить *sui generis* хуторну філософію. „Тепер по містах на Україні все драгоманівщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім українським духом“. І Куліш зараз поквалив ся подати нам зразки тої хуторної філософії і поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії. Він мав — чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сего поки що не знаємо — місію заініціювання згоди Русинів із Поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшині Куліш усього менше здібний був до ролі такого місіонера. Він мав у собі всі дані для того, щоб зробити ся пророком, головою секти або генералом, але зовсім не мав здібности педагога, яким до певної міри мусить бути кожний політик і організатор мас. А до тогож він приїжджав до Галичини мов місіонер до краю Ботокудів, не знаючи ні мови ні звичаїв ні настроїв місцевих. То-б то, мову в буквальному значіню він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думання і мірковання був так відмінний від того, до чого привикли Галичане, що справді можна було твердити: ті люде розмовляють із Кулішем, але ані вони не розуміють його, ані він їх. І далі: Куліш думав погодити Русинів з Поляками, і вибрав для сего найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що Поляки власне готували ся при помочи Змартвихвстанців під кермою Калінки довершити діла, яке при кінці XVI в. не вдалось Потієви й Рагозі, а при кінці XVII в. Шумлянському, тоб-то за посередництвом скріплення релігійної унії і надихання її католицьким духом скріпити зв'язок Русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в сеймі; на

інтернат Змартвихвстанців ухвалив Соїм давати річно по 10.000 з. і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із Русинами без ваганя вибрав війну. В хвилі, коли Куліш друкував у Львові свої злопамятну „Крашанку“, в Римі виготовлював ся декрет, яким одинокий руський духовний закон Василянський віддавав ся під заряд Єзуїтів для переведеня його реформи. Чоловік хоч дрібку тямучий у галицько-руських і загально-українських справах мусів би був радити Русинам способи оборони, способи піддвигненя з важкого пригнобленя по сей і по той бік Збруча. Але Куліш давно жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя і інтересів рідного народа, на який він умів дивити ся тільки крізь окуляри односторонно дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. „Народе без путя, без чести і поваги“ — так обертав ся він до того народа, рекомендуючи йому європейську культуру яко антидот до гидкого гайдамацтва, що буцім то було змістом усеї його дотеперішньої історії. А практично взявши та європейська культура в Галичині мала насадити ся в такій формі, щоб Русини признали знов своїми натуральними панами внуків колишніх „культурників“ Сапіг, Жолковських та Чарторийських, а ті пани за се мали стати на чолі нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видавати ся нам така думка, а про те не підлягає ніякому сумнівови, що вона була у Куліша і у тих, що пертрактували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далі, виринала ще кілька разів у різних формах серед певних польських сфер і остаточно сплодила факт — один із найсумнійших фактів у історії нашого національного розвою — тзв. нову еру.

Куліш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але очевидно не силкував ся дійти з ними до порозуміння, хоча думки подібні до його думок були і де в кого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до дра Червінського, опублікований сим остатнім із пропусками в „Gazecie Narodowej“, не без причини назвав Драгоманов „забіганєм у табір історичної Польщі“. Спеціально шляхті польській оселеній на Руси готов був Барвінський робити значні соціяльні концесії, щоб привернути її до руської національності; се я знаю з уст пок. кн. Романа Чарторийського, з яким Барвінський у тій справі провадив переписку. Та про те Куліш не зійшов ся з Барвінським — очевидно з чисто особистих причин. Натомість його до-

віре здобув собі чоловік належний душею більше до москвофільської, ніж до українофільської партії, згаданий уже Ів. Ем. Левіцький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем угової газети „Хутір“, він був найближшим свідком переговорів ведених між Кулішем і деякими польськими панами, і розумієть ся, швидко потім, коли всі ті пляни розбили ся, поспішив ся продати свої відомости і Кулішеві рукописи — редакції „Варшавського Дневника“. Ся остатня проба політичної акції, ведена крайне безтямно, не переконала Куліша, що він помиляв ся, а тільки відбрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того крайне агресивне, нетолерантне та підзорливе становище Поляків у Галичині против Русинів! У Львові завязують ся польські товариства і консорції з виразною метою польонізувати Русинів, уживаючи для сего на разі навіть руської мови. В Коломиї виходить з такою метою „Światło“, руська часопись латинськими літерами. Латинське духовенство, а спеціяльно Сауїти устроюють у східній Галичині місії серед Русинів і ніби для охорони народу від шизми силкують ся перетягати його до латинства і до польської народности. Польська праса устами одного з найвиднійших своїх публіцистів проголошує супротив Русинів девізу „Pał go w łeb maczuga, niech się nie męczy długo“. Той сам публіцист, Геврик Ясеньський із Раштовець, признає ся прилюдно: „gdybym był prokuratorem, to bym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine“. І се був ліберал! Консерватист Созанський підчас процесу руських соціялістів у 1878, а ліберал Лям підчас процесу Ольги Грабар — оба радили судови вішати винуватих, не дожидаючи, чи покажуть ся вони справді винуватими.

І органи правительства не могли охоронити ся від впливу польської публичної опінії, особливо коли їм довелось мати діло з явищами новими, доси нечуваними на галицькій Русі. Пригадаймо ті сотки ревізій відбутих по цілій Галичині з нагоди перших соціялістичних процесів, а потім із нагоди москвофільського процесу. Пригадаймо ті переслідування, які терпіли руські селяне, що засновували перші читальні, ті тягання до урядів політичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забирая і конфіскованя найневиннійших брошур, розвязуваня читалень і арештованя та транспорти в кайданах їх основателів! Навіть руські консисторії не оперли ся впливови того польського духа; покійний

Малиновський писав і собіж курренди против народніх читалень, поручаючи сьвященникам допускати до їх істнованя тільки там, де можуть мати цілковиту певність, що читальня буде абсолютно підлягати їх волі; коли ні, то ліпше, щоб читальні в селі не було, ніж має вона зробити ся розсадником яких небудь ворожих релігії й державі ідей.

Отсе було те поле, на яким приходило ся ставити перші кроки тій „молодій Україні“, про яку я згадав висше. Не диво, що ті перші кроки були несмілі і непевні. Діячі нового покоління не вискочили в повнім оружю на сцену, мов Алена з Зевесової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільности і мусіли також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільности. Згадані тут некористні обставини і події різно впливали на сих діячів; не треба думати, що обставини виключно сивняли їх; навпаки дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, острі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так усе буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крик.

III.

Як для лікаря нема нічого приємнішого понад сліджене, як хорий звільна приходить до здоровля, як у него вертає органічне тепло, обіг крови наближує ся до правильної норми, появляє ся апетит, вертає блиск очей і здорова краска на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажане руху, — так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового і політичного пригнобленя звільна, але постійно двигает ся до нормального життя. В остатніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес. Може він діжде ся свого історика більш об'єктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, можу нашкіцувати поодинокі фази того процесу радше способом мемуариста, і так, як вони представляють ся мені тепер, по 20 літах, коли многе тоді неясне прояснило ся, многе, що тоді збуджувало пристрасти, тепер пере-

жилося і давно похоронене, не одно, що тоді вважалось метою, тепер являєть ся тільки милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригнобленя має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернути ся і проявити себе, — так було і в представленою висше добою нашого національного застою та розбиття. Ініціаторами нового руху були, почасти проти власної волі, по трохи навіть діячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки і публіцистики, але винесли українське слово на широку європейську арену і присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці на українській мові дали українській літературі ряд книжок високої стійности, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухувати ся аргументам та бажанням Українців. Ся перша українська еміграція в Європу відограла не мало важну ролю в розвою вільнолюбних ідей у всій Росії; особливо писання М. Драгоманова мали в своїм часі і не стратили ще й доси великої вартости. Та для нас Українців більше значіння від його програмових та політичних праць мали його критичні статі, його звістки подавані про наше письменство в заграничні літератури, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці. Майже кожда з тих праць кидала нове світло на нашу минувшину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти і любити їх. Уся його діяльність була одною великою проповідю невтомної праці для добра і піддвигнення рідного народу. Та що було характерне у него і що лютило його противників, се його тверезий, ясний, троха скептичний ум, ворог усякої фрази, всякої фальшивости і ненатуральности, се той його погляд звернений усе на суще, на основне і практичне. Зарівно Галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика підмішана німецькою сентиментальністю і Кулішівським бомбастом, як і Українцям, привиклим годувати ся широкими, „общелюдськими“ фразами та загальниками нахапанями з російських журналів той скептицизм Драгоманова, його гризкий гумор і його всестороннє, солідне знанє аж надто часто бували не вигідні. Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різкім та невмолимим по-

лемісті добачити горячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю. Він був немов той огонь: хто наближався до него необережно, мусів попектись і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від него.

Драгоманов не був самотнім українським емігрантом у серці Європи. Обік него працювали довше або коротше ще деякі; я назву з них лише Сергія Подолинського, автора двох цінних книжок „Життя й здоровля людей на Україні“ та „Ремесла і хвабрики на Україні“ і кількох наукових праць друкованих по німецьки і по французьки, а також Хведора Вовка, що був співробітником женецької „Громади“, пізніше написав ряд цінних статей про українських козаків у Добруджі, про Болгарію, а нині, живучи в Парижі, належить до видних співробітників різних археологічних і фольклорних видань, написав найліпшу доси студию про славянські весільні обряди й пісні з особливою увагою на українські і редагує „Етнологічні матеріали“ видавані Науковим Товариством ім. Шевченка.

Правда, ця еміграція, хоч невеличка, але зложена з людей виємково здібних, не мала такого значіння для розвою України, якого можна було надіятися і яке свого часу мала прим. еміграція Герцена або навіть Бакуніна та Огарьова. Українська нація не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Європі свою амбасаду. Емігранти не знаходили в ріднім краю ані такої масової симпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіха їх діла. Навпаки, обставини зложилися так, що майже від перших кроків емігрантів за границею їх дороги розходилися з тою дорогою, куди йшла світліша частина їх товаришів у краю. Розпочавши свою еміграційну публіцистику в Відні Драгоманов швидко і не зовсім раціонально переніс її до Женеви. Це значило не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгоманов у Швейцарії робить себе соціалістом-анархістом і сплукється на тім соціалістичнім анархізмі покласти підвалини нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були по просту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала корінь; ідеї висловлювані в „Громаді“ були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб яка небудь більша група чи громада могла запалитися до

них. „Громада“ виходила неправильно і залягала на складі в Женеві. Правительства не тільки в Росії, але і в Австрії, користаючи з радикально - анархістичних термінів, заборонювали видане, конфіскували книжки з пошти; пересилка задля об'єму книжок була непрактична і майже неможлива, і по кількох томах видане упало і кружок емігрантів розбився.

Тимчасом у Галичині відбувала ся цікава еволюція — правда, на разі в невеликім кружку молодіжи. По часті via Київ, а по часті з Відня, а то й безпосередно з Цюриха, Лондону і інших центрів прогресивного руху доходили сюди імпульси нового життя. Горяча проповідь Драгоманова, ведена крім друкованого слова також при помочи оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити Галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у політичній життю, на нещастя і поверховість сьвітотів і проводирів Галицької Русі; як із найтяжшим ворогом воював із привичним у нас крутійством породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопав ся в їх душі до живого і болючого. Його статі і листи, то були для великої більшости Галичан мов удари батога; вони пекли і боліли, часто трапляли невинуватих, бували несправедливі, але завсїгди змушували до думаня, до входження в глук справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний в деталях сей метод був чудово відповідний власне до розбурканя грубошкірої, лїнивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно ще й доси дехто вважає Драгоманова пропагатором соціялізму серед галицько-руської молодіжи. Такий погляд зовсім несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими Галичанами, яку доси опубліковано; се ще лїпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статях до соціялізму і соціялістичних теорій Драгоманов доторкав ся дуже рїдко, завсїгди заявляючи, що він не відчуває себе компетентним входити в деталі. Навпаки, він не раз остерігав молодших, горячих соціялістів не надто доймає віри соціаль - демократичним констракціям будучини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілости. Отже не соціялістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для

реакційної частини нашої суспільности, а власне його пропаганда, що так скажу, одноцільности людської одиниці, пропаганда щирости, простоти і постійности в сповнюваню принятих на себе обов'язків, явного і рішучого висловлювання своїх переконань і поступування згідного з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи, то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справах загально-людської освіти, болюче захоплені Драгоманівським викладом про обов'язки інтелігентного чоловіка супроти маси робучого народу, деякі молоді Галичане кинулись до праці. Вони хапали відки могли матеріал, щоб виробити собі як мога суцільний світогляд, читали, сперечалися, сварилися і знов сходилися. Нараз на голови тих людей один за одним спадають політичні процеси, де їх охрещують офіційно назвою соціялістів і яко таких засуджують при помочи юридичних кручків і непорозумінь, яким нині годі підібрати відповідної назви. Тільки в часі процесу і по процесі дехто з тих людей знайомиться докладніше з соціялістичними теоріями. Наслідком процесів виклинені, фактично виліміновані з руської суспільности, переляканої нечуваною появою „соціялістів“ на галицько-руським ґрунті вони з легкомишеністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більше до страчення, кидають горячий вивоз у очи суспільности. Таким вивозом було розпочате 1878 р. видане „Громадського Друга“. Майже кожний вірш, майже кожда повість, кожда стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини і інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки доси у нас нечувані, єретичні, беззаконні. Поліція старалась охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу за більшу частку поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскації, а в кінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку, яку би нині можна видрукувати спокійно без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми. Чуючись не в силі після недавнього процесу видержати ще й те тюрмне заключення редактор виїхав до Женеві і видане, вже й без того зруйноване конфіскаціями, упало.

Але рух викликаний процесами і тим певдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників „Громадського Друга“ в спільці

з гуртком молодіжи взялись продовжати розпочате діло в инь шій формі. Публіковано невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувались питання доси непривичні а то й страшні Галцчанам: дарвінізм, свободна критика, авторітет у вихованю і т. п. Рівночасно один із старшої генерації, д. Романчук, розпочав видавництво популярної газети „Батьківщина“. Хоча видавець належав до найвиднійших старших українофілів, але в його газеті українофільського в старім густі не було майже нічого. Правопись етимольогічна, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про „славну мвнувшину“ і „пародні сьвятощі“ майже ані слова; натомісь тверезе, просте, розумне слово до селян про їх насущні справи, інформації про те, що дієть ся довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не бояла ся сказати й острійшого (на скілько се тоді можна було) слова осуду на тих, хто робив кривди народови, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі, — все те робило „Батьківщину“ перших років появою незвичайно цікавою й симпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив її; цікавійше те, що в Галичині дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богохульних дописей „Громадського друга“, хоча редактор не був ані соціялістом, ані радикалом, а тільки поспробував чесно і щиро робити своє діло — говорити народови те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіязм, який будили нумери „Батьківщини“ по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої „Науки“ наші селяне не чули такого простого, ясного і симпатичного до них навіяного слова; а про політичні та громадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що „Батьківщина“ робила всюди велике вражіє; її дожидали люде цілими громадами геть за селом, визираючи цісланця, що мав принести номер із почти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад забувала про їду і недільний відпочинок. Її слово було сьвяте; кожда громада, де було хоч кілька людей жзвійшої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в Батьківщині свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у „Батьківщині“, і то звісток майже виключно писаних селянами, там люде ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. Зерна духового житя, політичної і національної сьвідомости, ки-

неві „Батьківщиною“ під наші вбогі сільські стріхи треба вважати одним із найцінніших здобутків нашого відродження. Вони принесли вже і не перестають й доси приносити свої плоди.

Ще один важний факт став ся в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лінію на вступі в нову фазу нашого народного життя. Се було перше всенародне віче, скликане В. Барвінським до Львова в осени 1880 р. в соті роковини смерти цїсаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликаня сего віча була чисто рутенська і далека від насущних інтересів нашого народа. Так само рутенське було переведенє самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всі випрацювані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писаня: водяний і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок. Над рефератами дискусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тільки тоді, пізно вечером, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно більше втомлені, ніж порушені рефератами, обертали ся в сфері фразеології. Взагалі віче замітне було хйба значним числом учасників селян, як доказ, що селянство цікавить ся громадськими і політичними справами і бажає вчити ся і розуміти їх. Що віче зрештою не зробило вражїня в ширших кругах, доказує тиша, яка знов потім запанувала на провінції аж до 1883 р., коли, вже по смерти В. Барвінського, було устроєне друге віче — вже зовсім із иньшими думками і з иньшим духом.

Тимчасом від молодїжи — тої, що працювала при „Громадським Друзі“ і „Дрібній бібліотеці“, вийшов новий почин: навязати зносини з Україною, майже в повні зірвані В. Барвінським, не піддержувані ні „Ділом“ ні „Батьківщиною“ ні „Зорею“. Се пробував учинити „Свїт“. Дуже цікаво порівняти його фізіономію з „Громадським Другом“. Зміст „Свїта“ був більше соціялістичний, ніж зміст „Громадського Друга“, але тон був уміркований і спокійний — і часопись уникала конфіскати, що тоді грозила на кождім кроці. Але найголовнїйшою прикметою „Свїта“ було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустріли ся Галичане, російські Українці і українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй Левіцький, Лиманський, Чайченко і иньші з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усеї України-Руси. Вона не вдала ся — не з прїнципїяльних, а більше з особистих причин.

Емігранти бачучи в „Сьвіті“ участь російських Українців нелюбо, їм фракції відсунулись і Драгоманов називав „Сьвіт“ галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції — формалістичної, інертної і мало чуткої до дійсного життя і його проявів. „Сьвіт“ мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, говорив про річі далекі: історію погляду на звірів, історію Ірландії, історію літератури і т. д. Не обійшлося без супротивлення з боку реакційної частини суспільности. Москвофіли обкидали його болотом у „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців згрупованих при „Дѣлѣ“ іронізувала над „землетрясцями“; публіка звеохочувалась неправильним виходом чисел і мало пренумерувала газету; не витревавши двох літ видавцє упало. Сей упадок був тяжший, ніж упадок „Громадського Друга“. Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то „Сьвіт“ загас серед байдужности публіки, задля розтічи тих, що повинні були бути його співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не дозволила заснути людям. Думки про нові порядки в житю, про обовязки людей супроти людей, про конечність науки і просьвіти ширили ся елементарною силою і попикали своїх прихильників до вишукування що-раз нових доріг для їх осушення. Відносини самі собою вхали їх на дорогу компромісів — і ось починає ся ряд компромісових проб у найріжнійших напрямках — проб, що заповняють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчать ся зовсім новим угрупованєм наших партійних і літературних сил.

Іван Франко.

З остатніх десятиліть ХІХ в.

IV.*)

Я не думаю детально оповідати історії різнородних компромісових проб, які робились у нас в часі від 1882 до 1900 р. Досить буде пригадати тільки важніші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виростала наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, пануване Олександра II закінчило ся нечуванам доси розвитком серед одної часті російської суспільности революційних ідей. Правительство, бачилось, готово було до концесій для суспільности, щоб утихомирити її; в повітрі почув ся легіт так званих Лоріс-Меліківських „в'язнів“. Україна вислала найенергічніших, високо-талановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський і многі-многі иньші несли на собі тягар тзв. терористичної боротьби; з другого боку репрезентанти українських земств у Чернигові, Катеринославі, Полтаві підносили голос, домагаючись розширення горожанських прав, довершення реформ. Українські емігранти, головно Драгоманов, усею силою перли той спільний рух до вибореня конституції в Росії. В Женеві повстала і якийсь час була редагована Драгомановом газета „Вольное Слово“, без сумніву обік Герценового „Колокола“ перших років найліпше, найсеріознійше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сего і по його впадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу „Свободная

*) Див. Л.-Н. Вістник, кн. VI. стор. 1—19.

Россія“ було: похнути земства в перший ряд борців за увільнене Росії від абсолютизму, вяснити розумнійшим людям із урядового табору конечність концесій в конституційнім дусі для самого державного інтересу, і в кінці вяснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускали ся ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародньою, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Олександра II, підтяла й надії на дароване конституції з доброї волі царя. Новий царь Олександр III по короткім ваганю розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н-р „Вольного Слова“ кінчив ся заявою, що редакция „ожидала полученія важныхъ для нея извѣстій изъ Россіи“, та не одержавши з незвісних їй причин нічого припиняє виданє, надрукувавши ті матеріали, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розумієть ся, по коронації виданє вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті і розточені. Суспільність немов одубіла; люди ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Специально на Україні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духа. Проклямовано так звану „неполітичну культурну працю“; українська етнографія, історія і археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально-російського лібералізму се була велика шкода і Драгоманов мав рацию остро критикуючи сей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяня і повільного росту нового українства, пору отверезія Українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів „Кіевской Старини“ виданих за час тих важких років, не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвим і многими пьшими, щоб переконатися, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів

вирости з часом. Драгоманов, вихований у иньших обставинах, палаючи бажанєм політичного руху і боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці; між ним і його давніми товаришами відносини робили ся чим раз більше натягнені і вкінці, коли Драгоманов на перекір Українцям приступив у Женеві до виданя „Поезій Шевченка заборонених у Росії“, Українці відмовили йому підмоги на се виданє і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжший удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоровлє і, можна сказати, загнав його в могилу. А про те сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство „общерусизму на українськїм ґрунті“, і Драгоманов, що почував себе в першій лівії Росіянином, а тільки в другій Українцем, перший упав його жертвою.

Тимчасом у Галичині справа йшла зовсім у иньшій напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтеліґенти, а за ними й молодіж, усувались від політики і заглиблювались у студії предметів більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед Русинів політичні інтереси розширювались, чим раз більше ставало інтеліґенції охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив троха повітре; галицьке москвофільство було змушене виступити перед сьвітом без маски і показало ся в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі як люди без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча юридично беручи процес вицав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з него розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і нап'ятувати москвофільство, як патологічний об'яв у нашій житю. Правда, Барвінський, а тим менше зародовецька громада не важила ся ще витягти дальші консеквенції з сеї заяви і боротьба з москвофільством затихла знов. За те з другого боку ся громада почала шукати стачности з тими репрезентантами молодшої генерації, які доси наслідком давнійших процесів були під національною екскомунікою. Притягти сих людей до праці під спільним стягом уже давнійше радили деякі далекогляднійші: Танячкевич, Устиянович, а в лоні громади за сим обстоював систематично Дамян Гладилевич, також одинокий і непохитний прихильник думки про konieczність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Бар-

вінського змусила громаду піти на компроміс; редакція „Дѣла“ отворила ся бодай для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове жите і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толєрувати В. Барвінський. Показало ся, що „Дѣло“ не стратило на тім, а народня справа виграла. В краю почало ся нечуване доси оживленє; до „Дѣла“ поплили прегарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликанє в 1883 р. друге все-народнє віче у Львові було величавою народньою маніфестацією, а виголошені на нїм реферати зробили величезне вражіє. Тут у перве без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано краєву й державну господарку в Галичині і показано стаи руського народа серед тої господарки. І хоча позитивні жаданя, висловлені на вічу, були скромні, то власне ся критична часть була чимсь нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сего віча починає ся цілий ряд віч по провінції, починають ся перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри зібрані в рефератах львівського віча, роблять ся арсеналом, відки беруть своє оружє провінціональні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами „poliszumu was!“ по вічу казила ся з лютости.

Розколисаний рух ішов далі й далі. Повстає у Львові „Народна Торговля“ — знов інституція, якої не мали тоді і доси не мають Поляки. Читальні по селах, проломавши перші леди, повстають чим раз численнійше; між сьвященниками виявляють ся формальні місионери читалень, що закладають їх де тільки можна. По містах і місточках повстають руські політичні товариства; на всіх полях видно у Русинів якийсь прилив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроює грімйальні мандрівки по краю, щоб знайомити ся з ріжними сторонами, з народом, з інтелігенцією. В самім академічнім товаристві замісь карт бачимо тепер оживлений науковий рух: повстають спеціальні кружки, читають ся відчити, ведуть ся дискусії; давна байдужність та цинічна скептичність уступає місця серіозному поглядови на жите і завзятю до праці.

І на полі чистолітературнім бачимо рівночасно пробу компромісу. Партицький відкриває сторінки „Зорі“ для декого з „виклятих“, а за сим одним звільна входять иньші, приходять і Українці — знов поперед усіх Кониський. Правда, індивідуальність

Партицького — різка, самовільна і нерівна, не дозволяла йому поставити „Зорю“ на становищі загально-народного органа; доки він був редактором, вона мусіла мати на собі печать його духа. І він завалював її річники своїми фантастичними дослідями над „Словом о полку Игоревѣ“ або витягами з повісти Верна і вибирав та перекладав із иньших газет та з Київської Старини найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та про те в „Зорѣ“ чути було від 1883 р. повів нового духа. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в „Бібліотеці найзнаменитших повістей“ при „Дѣлѣ“, де публіковано таке дравте, як „В обороні честі“ Раймунда або „Гроші і праця“ Дядька Адама (в нечувано кепськім перекладі), годі було знайти місце для „Мертвих Душ“ Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладилевича. Але компроміс нових елементів зі старими трівав не довго. Ріжні причини збільшували взаємне недовіре; досить було малоозначучого факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталю вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появил ся у нас новий, соціялістичний рух, він пристав до нього, писав дописі до „Громадського Друга“ і листував ся з його редакцією. Приїхавши до Львова лічити ся, завіщав своїму брату поховати його без участі духовенства. Бувший редактор „Громадського Друга“ і дехто з молодіжи взяли участь у похороні і заспівали над могилою „Ще не вмерла Україна“. І москвофіли і народовці підняли із за сего великий івалт, лаяли „землетрясців-радикалів“, буцім то вони навмисно зробили демонстрацію против духовенства, провозжали Нарольського на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почалось знов „елімінованє“ молодих. „Зоря“, яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імени Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунено з редакції „Дѣла“, якого редактором лишив ся бувший редактор „Сьвіта“, позбувши ся своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим приходилось заробляти на жите кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурі, але й тут було лихо. Бо хоча ті кореспонденції у-перве знайомили між иньшим навіть ширший загал Українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обуреня. Непривичні до прилюдної критики, до обговорюваня своїх ділань у посторонніх газетах руські Галичане злили ся;

взаїмне роздразнене змагало ся, ріжницї поглядів зарисовували ся чим раз виразнійше.

Скінчило ся тим, що молодші елементи порвали всякі товариські вносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських часописей, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший плян нову думку: можливість компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для осягнення спільної цілі — поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямках іде праця тих Русинів серед Поляків: вони підготовлюють серед львівських робітників і інтелігентів матеріял, із якого швидко потім виросла з'організована Дашиньским соціальна демократія, а з другого боку попихають декого з народолюбних Поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської людової партії, надіючи ся в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятиох літ часу, треба було, щоб обі ті організації зросли в силу і вплив, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочи і що тільки сїючи на власній ниві можна доробити ся власного хліба.

V.

Перейдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбили ся на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її по троха цензура а по троха конкуренція багатой і високо розвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лави з тою літературою Українці привикли все мірити її мірою; на иньші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивили ся з маловаженєм; обертаючи ся в сфері думок утертих у російській журнальній критиці вони в осуджуваню своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій иньшій літературі моглиб були заняти видне місце, особливож галицькі письменники, збуджували серед Українців лише сьміх і глузуванє, а найбільш толєрантні відмовляли їм усякої вартости задля їх язика.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схолястичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім незнайома з новішою літературою. „Німецька література для мене кінчить ся Шіллером і Гете“ — говорив мені один із редакторів „Зорі“. Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкості й забавності. Для інших се мала бути школа панського життя і аристократичних манер і для того їх різало по душі всяке хоч крихітку різче змальовуване дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народа, і для того вона повинна була представляти людей висших, вірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігати ся всяких неестетичних зворотів, тривіальностей, грубіяństw і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в зміслі чистоти народньої мови, а власне в такому напрямі, щоб як найменше допустити до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміє ся, що при тім фарисейськім вихованю, яке одержували у нас цілі покоління, межі того, що дозволене, а що не дозволене в літературі, були страшенно тісні й самовільні. Памятаю, що в редакції „Друга“ прийшло було до завзятої сварки за слово „воловід“, якого більшість редакторів — сьвященничих синів — ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друк; аж виділ Товариства вдав, ся в ту справу і рішив — таки не допустити „воловода“. Публіка що позівала читаючи „Домну Розанду“, „Дениса“, „Повість без титулу“ і т. и. але вдавала, що вони їй дуже подобають ся, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появляти ся мої перші бориславські нариси. Кождий пренумерант газети у нас уважав себе не тільки пренумерантом і читачем, але й компетентним судією всего надрукованого в газеті чи книжці починаючи від правопису і язика, а кінчачи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобалось йому, він уважав себе в праві дати вираз своєму обуреню і то вираз як найдосаднійший. Нумери „Друга“, „Правди“, „Громадського Друга“, „Сьвіта“ і інших часописей вертали в редакцію украшені написами, яких колекція могла б бути озлобою якої хочете епіграфічної збірки. „Чи сказив ся?“ запитував один пренумерант. „Не сьмійте мені присилати такої огидної макулятури!“ гримав другий. „Возвращается обратнымъ шагомъ къ умаленнымъ“ — глаголав от писанія третій. Кождий найменший деталь

змальований у якій небудь з нашого життя взятій повісти збуджував підозріня, протести, рекримінації. В однім із моїх бориславських оповідань згадано без особливої похвали про бориславського сьвященника; зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславського пароха: „Як ви сьмієте накидати ся на такого чесного і заслуженого патріота і видумувати про нього вебилиці“. Один із персонажів комедії Григорія Григорієвича „На добродійні цілі“ мав імя випадком подібне до імени одного львівського патріота з під темної зірки — ого! вже пішла поговорка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторови не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури і її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом огрітим власним чуттям автора, надиханим глибокою ідеєю. Переважно хлопські сини походження, соціялісти з переконання, молоді письменники взяли ся малювати те життя, яке найліпше знали — сільське життя. Соціялістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів потрібних для твору штуки; в світлі тої теорії набирали глибокого значіння тисячі дрібні факти, яких самі письменники були сьвідками. Не диво, що їх малюнки не виходили іділлями, що в сучаснім селі, на яке доси галицькі інтелігенти дивились або очима німецької іділлі XVIII віку, або очима проповідників тверезости та ощадности, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури і події. Тут були і пориви щирого чуття, такого чистого і високого не вважаючи на грубу форму, як і в любого інтелігента, і пориви жорстокости та дикости, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі і турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й проклятя, — одним словом, були люди з таким богатим і ріжнородним сьвітом думок і почувань, якого там доси не підозрівано. Молоді письменники не зупиняли ся перед ніякою драстичністю, перед зопсутєм і неморальністю, а декому здавало ся, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появили ся в літературі якісь на пів дикі ідіоти, Цигани, Жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб мальованя був однаковий, то значить, не шабльоновий; усюди

автори силкувалися проникнути в глибоку людину, оцінити ситуацію, в якій вона знаходить ся, зрозуміти мотиви її поступування.

Скільки крові напсували нашій публіці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного мальовання нашого життя! Яких курйозних осудів були ми свідками! Моєї „Лесишиної челяди“ не могли зрозуміти — не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се „заповідає ся як іділля, а кінчить ся ділько знає як“. Мойого „Муляря“ редактор „Зорі“ признав невартним друку для гого, бо, мовляв, він такого факту ніколи не видів, а мулярі по його думці найгірші п'явці. Одно оповіданє Кониського було надруковане до половини, а другу половину громадський синедріон признав неможливою і дав кому иньшому доробити необразливий ні для кого кінець. Коштовна повість Свидницького „Люборадські“ могла бути поміщена в „Зорі“ тільки в досить значними пропусками. Громадська цензура була в десятеро грізнійша для авторів, ніж прокураторська, а львівська громада стояла під тероризмом провінціональної публіки, що не знаючи иньшої літератури крім польсько-шляхетської або німецької сентиментальної в роді „Gartenlaube“ та „Buch für alle“, тільки й ждала найменшої причини, щоб звернути нумер, зректи ся пренумерати, ще й наляяти редактора. Певна річ, з німецькими та польськими редакціями ся публіка не була така сміла, алеж бо вони не стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледво зводили кінці з кінцями, мусіли дорожити кожним пренумерантом, навіть хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та не вважаючи на всі ті неприявні обставини наша література тих років видала декілька творів більшої вартости. Обік Нечуя-Левіцького, який у другій половині 70-их років осягнув вершок своєї літературної творчости, написавши Миколу Джерю, Кайдашеву сімю та Бурлачку, на перший плян висунув ся Панас Мирний. Правда, літературна продукція сего письменника була якась випадкова, нерівна. Його повісти „Лихі люде“ і „Хиба воли ревуть, як ясла повні“ були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-их років, а його „Повія“ доси ще не скінчена. Се не дозволило йому зробити на громаду такий вплив, якого можна було надіяти ся від його великого таланту. Друкованє в Женеві повістей, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісенько могли вийти в Австрії, було зовсім не мудрим ділом і довело хиба до того, що обі повісти на довгі літа зробились творами

забороненими і в Росії і в Австрії; більшої кривди годі було зробити їх авторови, який потім не здобув ся вже на такий широкий і могутній полет, як власне в тих повістях. Правда, „Повія“ виявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хибою єсть зовсім несущільна будова; се радше галерія пишних малюнків, ніж одна повість; до надрукованих уже двох частей можна би додати ще дві, або десять, *ad libitum*; кожда для себе буде творити щось окреме і кожду треба оцінювати окремо, — органічної цілості з них не буде.

Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунув ся в тих часах на перед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант без порівняня менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік немов сотворений для перехідної доби, для заповнення ріжних люк, „zur Bevölkerung der Widniss“ — як каже Гайне. В потребі він умів бути і новелістом і повістярем і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймала ся всякими ідеями, але не держалась їх довго. Він бував і в рядах радикалів і в рядах їх противників. Одно тільки ніколи не покидало його, не змінвалось у нього — почуте обов'язку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публичної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєня в Росії, де задля ріжних причин він опинив ся поза кругом кївської української громади, він у 80-их роках переносить усю свою енергію на Галичину і відграє тут немаловажну ролю. Через його руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями; він силкуєть ся посередничити в Галичині між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагованя в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві повстає в Галичині видає „Руської історичної бібліотеки“. Але головна вага лежить на його літературних творах друкованих у ту пору в Галичині. Правда, найбільші з них, повісти „В гостях добре, дома лучше“ і „Юрко Горовенко“ з літературного погляду зовсім невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби мальованя певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільности, того, що в Росії називали „ловить момент“ і в чім незрівнаним майстром був Тургенев.

Кониський силкував ся в одній повісті змалювати нещасну еміграцію Галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в повісті він називає ся Селях), а в Горовенку далеко ближшу хвилю — революційного розгалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого симпатії колись, у недокінченій повісті „Семен Жук і його родичі“ були по стороні прогресивної молодіжи, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастем, подвійним нещастем для України, але zarazом нещастем, що мусіло вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народнього життя, короткі ескізи, писані з вервою і гумором, навіяні наївною нераз, звичайно неглибокою філософією, та все таки висші від більшої частини того, що продукувалось у нас у Галичині. Цевна річ, Кониський ані у нас ані на Україні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його ріжностороння праця дуже багато причинили ся до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинив ся багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по горячим слідам життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кожний і вони будили бажане чогось ліншого, охоту до емуляції. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх.

Один із найцікавіших наслідків впливу Кониського в Галичині, се була переміна, яка в другій половині 80-их років dokonала ся з одиноким на всю Україну літературним органом, „Зорею“. Коли галицькі радикали були усунені від її редаговання, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редаговання брали ся люде, що звичайно не мали понятя про редакторську техвіку, самі не письменники, при тім обтяжені иньшою, фаховою працею, а в додатку люде тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивились на свою задачу механічно: аби склеїти нумер, зробити коректуру і видати на час; а з чого склеєний нумер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повторить ся історія з давньою „Правдою“. Але історія не повторяє ся. Нові обставини, нові течії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей — і серед письменників і серед публіки,

що не хотіли вдоволити ся самим шлендріаном. Нові сили перли на перед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жадали реформи; з Київа не перестав добиватись її Кониський. І ось знайшов ся вихід. Редаговане „Зорі“ повірено чоловікови з молодшого покоління, не скомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але все таки радикальному в національнім погляді і рішучому прихильникови духового поєднання Українців з Галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, охочий до писаня листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич — так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький — зумів притягти до „Зорі“ майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав ві старомодним рутенством, яке не переводилось і на жаль доси не перевелось у старій львівській громаді. Певно, се йому дісталось не без боротьби, але все таки він зумів поставити себе на стілько незалежно від громадських цензурних похопів, що „Зоря“ зовсім на перекір громадським інтенціям зробилась органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не диво, що се було перше галицьке виданє, яке здобуло собі в Росії значнійший круг читачів і доходило в такі закутки, де доси навіть із наслуху не звали про істнованє українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; „Зоря“ під його редакцією у перве пробилла китайський мур, який ділив нас від ширшої української громади. При тій нагоді показало ся, що й по найглухійших закутках України, присипане попелом офіціяльного обрусенія, тліє неvigасле українське почутє, готове при кождім свободнійшій подуві спалахнути ясним полумям; показав ся факт, якого ми в Галичині догадувались, та який дехто з українських соціяльдемократів старав ся нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників „Зорі“ на Україні, заборонила її, то зацікавленє до українського слова не вбито, бажаня розвою рідної мови і літератури вже були розворушені, сімя було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годить ся тут піднести, як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у нашім письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка — Ганна Барвінок; авреоля, яка окружала імя пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бож дійсним

автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович. У 80-их роках і на Україні і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначаються відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Ларісса Косачівна (Леся Українка), пані Василівська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі беллетристики, але робить ся також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіночі товариства, агітує за подаванем петицій в цілі розширення жіночої освіти і жіночих прав, навіязує зв'язи з жінками інших національностей, з Німкками і Чешками, одним словом, силкується ся втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, вела ся може не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіялась ініціаторка, але її літературна діяльність почала ся в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах „Перший вінок“ належить до найкращих і найбогатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча може не всі авторки, що зложили ся своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, то про те для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжка завсїгди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній мов у зеркалі малює ся і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішій часі, і перші початки та услівя нового руху, і сучасний економічний та соціальний стан української жінки селянки і інтелігентної, і почутя та ідеали жіночої молодіжи надиханої новими змаганнями. Голоси жінок Галичанок і Українок переплітають ся і зливають ся в одну гармонію; почуте дружности і духової близькості не вважаючи на політичні межі виявляєть ся досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще на стілько вироблене, свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижуючи ся по за ніво зазначене тим першим альманахом. Але факт, що воно у перве підняло ся на сей досить високий рівень,

варт пам'яті. Не потребує ачеїже доказувати вагу жіноцтва в розвою національної свідомости і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держить ся форми і вважає на форму, ніж чоловіки. Ідеї, погляди, уподобання і звички впоєні вихованєм, домашньою традицією довше держить ся серед жіноцтва, ніж серед чоловіків. Наше жіноцтво до половини XIX в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймало ся московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загніжджувала ся в українські домашні вогнища там московська, тут польська псевдо-аристократичність, нехїть і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух виспсали з матірним молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших Українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей була першим доказом, що національне почутє будить ся вже в самім ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізнійше і найтяжше. Від тепер можна було надїяти ся кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надїя, не зважаючи на всі перемїни політичних констеляцій, не завела.

VI.

В другій половині 80-их років зайшли у нас і серед наших сусїдів деякі подїї, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного житя. Була се пора політичного напруженя між Австрією і Німеччиною з одного а Росією з другого боку, пора заснованя (з разу потайного) тзв. потрійного союзу для противваги Росії з одного і Франції з другого боку. З давна не довіряючи Полякам старий німецький канцлер Бісмарк повзяв справді тевтонську думку виперти польський елемент із східної Пруссії й Познанщини. Розумїєть ся, сего годї було доконати давніми вандальськими способами, тим більше, що Поляки були такі пруськими підданими і поки що не давали урядови ніяких причин до репресій, з винємком хїба тої, ще не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множили ся в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був йому такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її маєтки і заселити їх Німцями,

се видавалось йому можливим до досягнення. Він знав, що значна частина шляхти задовжена, що польські пани і панічі люблять гуляще життя, і на цьому будував свій план. Парлямент прихилив ся до сего плану і ухвалив 100 мільонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через служних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Україні вони можуть набувати земські добра за дешеву ціну; там польська нація має непередавнені права, а в разі користних обставин сильна Німеччина не мала би вічного против того, як би над Дніпром повстало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогодні видатись декому сей проєкт, то все таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадувати ся за ним якогось реальнішого плану. Чи мали в руках щось реальнішого Поляки, чи ні, сего поки що не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очі на схід. Із закупуванем дібр на правобічній Україні не йшло; сему на перешкодї став недавно перед тим за губернаторства Дрентельна випрацюваний Рудченком і потверджений царем закон звернений виразно против зросту польських лятіфундій на Україні. Поляки попробували порозуміти ся з Українцями. Переговори велись у Києві. Але більшість Українців втягнених у ті переговори відсунулась; до порозуміння з Поляками дійшла тільки невеличка групка, до якої належав і Кониський. Які були плани Поляків і на чім стали їх переговори з сею групкою, ми не знаємо. Досить, що в осени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з планом видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумів ся з Олександром Барвінським; у Львові запросив до співробітництва мене і Павлика, а також — що нас усіх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати програмову статю. Розумієть ся, ані передо мною, ані перед Павликом Кониський не звірював ся з того, що на нову газету гроші дають Поляки; таким самим способом він приєднав Олесницького, щоб дав фірму редакції. Швидко однак ми завважили, що справа якась нечиста. Павлик відразу відмовив співробітництва; написаю Драгомановом програмову статю опубліковано без його підпису яко редакційну; я усунув ся викпивши в одній статі ідею Київського королівства і бачучи, що ся статя, хоч була надрукована в „Правді“,

була Кониському дуже неприємна. При „Правді“ лишився сам Кониський, а коли він швидко вернув до Київа, ведене її обняв Барвінський. Зразу „Правда“ виступала тільки завзято против Московщини, критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні і національні ідеї; але з часом почало чим раз виразнійше впливати на верх якесь *sui generis* польонофільство, кокетоване з польською шляхтою і з австрійським правительством, якого початки я бачив у Кониського зараз по його приїзді до Львова. Я тільки пізнійше довідався, що тут було обопільне порозуміння, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з гарно обдуманним пляном, який можна би висловити німецькою приказкою: *geim dich, oder ich friss dich*. Русини повинні були піддати ся під польське верховодство, відновити зірвану історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було зломати, розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда думка про польсько-руську унію викликає серед Русинів роздвоєння, повторився й сию разом. Зараз на першій кроці, в Київі серед тамошньої української громади повстало роздвоєння, розбиття, дезорганізація породжена взаїмним недовірем. Ще в більшій мірі се повторило ся в Галичині, де силою політичних обставин у сю негідну гру втягнуто широкі народні маси, про і *contra* розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з задоволенням присолювали рани, які Русини задавали одні одним.

Перший удар звернено в такий бік, що певно Кониський і його товариші, пактуючи з Поляками і втягаючи Драгоманова до співробітництва в „Правді“, того й не надіялись. Рух серед галицьких Русинів і факт, що галицькі газети хоч сяк так доходили до Росії, зацікавив був тамошніх Українців. І старші й молодші Українці почали бувати у Львові, зупиняли ся тут по кілька неділь, придивляли ся життю молодіжи, прислухували ся відчитам на університеті, оглядали руські інституції; дехто з укр. молодіжи брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжи по краю і почав виробляти ся звичай, що з українських центрів, поперед усього з Київа, що року на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібнійших молодих людей, щоб знайомили ся з Галичиною і набирали ся патріотичного духа. Яку користь для нашого розвою могло мати розширення таких живих зносин, як багато непорозумінь могло вирівнати ся в устній розмові, як багато відомостей могло обміняти ся по сей і по той бік кордону, — про

се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше може ніж самі Русини — тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини: првіжжих Українців і Українок без ніякісїнької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох Галичан, відбуто також без ніякої причини і ні за чим певним не шукаючи кількадесять ревізій по ріжних домах і продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі не знайдено ніякісїнької підстави для виточеня їм процесу, Галичан випущено на волю, а Українців також випущено, але велено їм забирати ся з Галичини і заказано їм вертати коли небудь до сего краю. Правильні товариські зносини Галичан із Українцями відразу зроблено майже неможливими, бож нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотіло ся бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патоки.

Уже сей перший факт повинен був показати Русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від Русинів. Але Русин не даром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблесли в очах. В галицькій соймі засіла тоді у перве громадка незалежних, здібних і смілих Русинів. Користуючись нагодою сего безглузлого процесу вони зібрали найріжнїйші кривди руського народа і внесли простору, богато мотивовану інтерпеляцію, де порушили й сей процес. На жаль порушили його як тільки можна найнещасливійше. Бо хоча суд, не вважаючи на десятинедільне слідство, кількадесять ревізій і много сот аркушів паперу записаних протоколами не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські послы, защитники тих підозрених, уважали потрібним як Шилат умити свої руки і сказати: „На скілько ті люди чим небудь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а впоминаємось тільки за зовсім невинними“. Кілька місяців пізнійше автор, а властиво попсуй-майстер сеї інтерпеляції (первісний її проєкт був випрацюваний мною) проголосив у соймі так звану нову еру — акт для постороннього майже незрозумілий задля своєї азбучности і наївности, з якою там оперовано зовсім неозначеними і неясними загальниками, а при тім акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя.

Та заким се стало ся, недавні арештанти в порозуміню зі значнійшим кружком молодих Галичан заснували політично-літературну часопись „Народ“, а в осени 1880 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його

економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури річи мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного розуміння того, що робилось довкола них, що не сумнівалися в усіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком небувалого у нас доси руху в народніх масах. Віча, яких давнійше бувало одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на першій плян почали виступати збори за запросинами, без контролі властей. В пародні маси кидано нечувані доси гасла: загальне голосуванє, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів, то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появились прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви „радикал“, „радикальна партія“, хоч осьміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народа; рівночасно з тим приймалася й назва „русько-українська“, що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм -- радикали могли сміятися з тих докорів бачучи, як під стягом радикалізму стає власне найсвітліїша і національно найсвідоміїша часть руського селянства.

Повстанє і зріст радикальної партії, а головно радикального руху серед галицько-руського народа були останньою і мабуть найбільшою радістю в житю Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорій, засуджений на смерть він із молодечим жаром кинувся до праці, писав невтомно статї для „Народа“, популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки „Чудацькі думки“ і „Листи на наддніпрянську Україну“, де систематично, в широком мотивованєм викладав свої думки про національність і про способи праці над її піддвиженєм.

І з України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його „Правдою“ відходили чим раз більше на бік; симпатії всіх світліїших Українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвав ся дехто з готовістю нести й грошеву підпомогу радикальним виданням; серед української молодіжи набиралося чим раз більше таких, що запомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшлося звести радикалізмови на галицькій ґрунті з тзв. новою ерою. „Народ“ безпощадно критикував сам акт і всі дальші евунціяції як новоерців, так і Поляків. Критика його гучним ехом лунала в народніх масах. Становище радикалів супроти новоерців було улекшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краевого правління і супроти Русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і азстрийських урядників, ласкаво приймали руські заяви, жадали що кроку доказів щирости, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім небудь важнім змінити своє поступуванє супроти Русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала в кінці й самих батьків нової ери, що вони помилли ся; вони вернули з тої антинародньої дороги; лишив ся на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими своєкористними намірами.

Не наше діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і певно добре памятні кождому, хто інтересує ся нашим громадським житєм. Думаю, що сказаного доси вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почутя в масах народа і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоєнь, нових ер, нових курсів і ріжнородних консолідацій. Не маючи сильної опори в інтелігенції маси народа не могли піднятись до енергічної, масової політики, не могли організуватись ані до економічної боротьби, ані навіть до просвітної праці. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народніх інтелігенція мусіла хитати ся як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародної соціальної революції, в кінці треті почали шукати помочи у Поляків. Гноблені економічно і уполітджувані соціально та політично маси народні кинулись емігрувати — до Америки, до Росії, до Бразилії, до Канади, куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий агент. Роздвоєна політично новою ерою і новим курсом народолобна інтелігенція, не здобувши ані незалежности, ані політичного впливу, могла тільки заломувати руки, накликувати до згоди, або разом із радикалами йти в народні маси і піднимати їх словом та письмом до руху, до організації, з метою — завоювання в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків, коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однак же се не було так. Наш народній організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супокою і лїнивої байдужности, тепер, у тїм клекотї боротьби, в тїм гомонї все нових і все сильнїйших конфлїктів, па диво ріс, скріплював ся. Відкись жов самї собою вирипали новї сили, новї дороги виходу з ситуацій, здавалось би, безвихідних. Так і хотїлось у таких разях, парафразуючи звїсну мазурську поговїрку, скрикнути: Pan Bóg łaskaw na Rusiny. Люде, здавалось би, тупі і безрадні, віднаходили в собі духа ініціативи; люде заснічені і з натури тяжкі зривали ся до смїлих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки; многі знеохочувались, хрувили. Але в народнїх масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солїдарности. Кождий акт чи то панської самоволї, чи урядницького надужитя, чи хрупївства свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу жов сливка в рїдке болото, але будив гомін по всїм краю, викликав обуренє, дискусїї, реакцію, — одним словом, ґрунт починав робити ся еластичнїй, маса оживала.

Цевна річ, від тих початків до дїйсного широкого, свїдомого, масового житя ще далеко. Богато ще буде хитань, богато приливів і відпливів енергїї, богато марних поривань і гїркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа житя, що без такої школи ніхто в свїті не набирає сили ані досвїду. Обставини, серед яких нам приходить ся рости і вчити ся, виємково тяжкі й некористні, але на те й лихо, щоб з ним бороти ся. Так і пригадують ся слова пок. Грицуняка, сказанї на однім вічу: „Вїдай Пан Біг хоче з нас мати остру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує“.

Іван Франко.

З остатніх десятиліть XIX в.

VII.*)

Є в староруськім письменстві одно оповіданє про подорожного, що мандруючи на північ дійшов до високих і недоступних гір. Зупинивши ся тут він почув за горою дивний стук і крик і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лунали скалу. Ходячи попід височенну гірську стіну він вийшов на одну супротивлежну гору і відси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, страшних і диких. Сотки їх заняті були працею коло лупаня скали; иньші спочивали від роботи, а побачивши подорожного почали махати йому руками і ріжними знаками просити, щоб передав їм зелізних знарядів, обіцяючи за них золото і дороге камінє. Але подорожній в пору пригадав собі, що се мабуть ті безбожні Гоги і Магоги, яких загнав Александер за неперехідні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч і без залізних знарядів, пробють гору і висиплють ся на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане кінець світа. І подорожній — оповідає дальше легенда — з великим страхом у серці втік від зловіщої гори і вернув назад до свого краю.

Історія нашого українського національного руху в остатніх двох десятиліттях пригадує нам образ того закленаного народа, змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважнішого знарядя для сеї праці — заліза, себто національної свідомости, почутя солідарности і невідлучного від неї почутя спли і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля!

*) Див. Л.-Н. Вістник, кн. VIII. стор. 48—67.

Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й доси наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянню до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянню до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам з їх боку.

Гляньмо поперед усього, що діяло ся в російській Україні в 90-тих роках. Урядовий натиск против української мови трівав дальше. Указ 1876 р. не звесений і доси, та проте сама практика життя виробила в нїм дуже значні щерби. Перший і в культурно-історичнім значіню найважнійший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його повстаня, історію, що для постороннього слухача моглаб видавати ся фантастичною казкою. Аджеж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить доси вдавати з себе парість російського, то значить, кожде представлене мусить складати ся в штуки російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стількож актів, що й українська; значить, більших, 4- або 5-актових українських штук не можна би було й виставляти. Тепер сі вимоги обмежились на російську одноактівку, яка йде перед кождою українською штукою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кождий губерніяльний сатрапа може заборонити те, що позволив сатрапа сусідньої губернії і дозволити те, що аборонив тамтой. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах, а тільки на кінці добив ся дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналїях скільки цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеросійській реакції звернув ся до української драматичної продукції: він був поліційним комісаром, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заславо на вигнанє — і тут усміхнулась йому українська Муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Вкраїні, треба все мати на оці ті цензурні і адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускали

ся переклади чужих драматичних творів — приходилось творити свій власний репертуар, — і українська література збагатила ся творами Кропивницького, Карпенка Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про иньших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сьміє бути — і українська драма мусіла зробитись хлопською, сільською, мусіла малювати українське село. Тільки в остатнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давнійша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензура полекша, що допускає історичну драму, по моїй думці вийшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм з виємком „Сави Чалого“ Карпенка знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, в багатій мірі користував ся українською народньою пісню. Чудові українські пісні, артистично заведені в воти такими майстрами, як Лисенко, Рубець і иньші, здобули собі серце всеї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживанє українських народніх пісень виродилось в надуживанє; повстали штуки майже виключно зложені з пісень склеєних сяк так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядї, як „Пѣсни въ лицахъ“ — ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співають ся. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі попутні трупи зводять те замилуванє до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури по за тою неприємною лущиною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широчезній Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як общипаний і обмежений цензурними умовами, зробив ся предметом спекуляції ріжних антрепренерів, навіть Жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже ніпї жива, елементарна сила, що росте і розвиває ся не по якомусь обдуманому пляну, не завдяки таким чи иньшим патріотичним змаганям, але тим, що відповідає живій потребі суспіль-

ности і в більшій або меншій мірі її естетичному смакові. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балаканя обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази; він показує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли-б так само швидко й елементарно, коли-б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджує ся польська приповідка: *Większa jest dobroć Boska, niż zawziętość ludzka*. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і доси, але історія показала наглядно неможність удержати його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадності народніх мас показали ся в упадку рільничої продукції, в зрості податкових недоборів, у так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плодючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусіла піти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показала ся наглядно; систематичне душеве всякої діяльності, всякої ініціативи серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, пекучі потреби людности цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лікарського змісту: про холеру, про діфтеріт, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва на перекір міністерству просвіти одобрило і поручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Вилон був зроблений. До цензури почали насплати чимраз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосервно нівечила їх цензура забороняючи все, що тільки було ліпше, навіть свобіднійшим духом, то все таки всего заборонити було годі. Українські брошурки розходили ся сотками, тисячами, а з ними разом ішло в народ не тільки реальне знанє ріжних житєвих справ, але також те розуміє, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік сеї популярної літератури, якої центрами в остатніх роках були Чернигів, Київ, а по троха Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитійших і вільнодумційших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змаганє тих письменників — проводити

бодай дещо зі своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Карпенко-Карвий, Старицький. Їх драматичні твори друкують ся в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користується ся цензурними полекшами велика купа зовсім недотепних писак, ремесників, що шують театральний товар і засьмічують літературний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сьміте, щоб потім де треба мотивувати потребу піддержуваня утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толерувати. Натомісь поважнійші праці, навіть такі, що давнійше були друковані в Росії, забороняють ся цензурою або роками лежать у цензорських шуфлядах. І так не позволено пердрукувати Кулішеву „Чорну Раду“, аві Нечуєві „Хмари“, що пройшли були цензуру в 1874 р. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Ковиського ледво не ледво дійшов до третього тома, та на тім мабуть і урве ся. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча „Гамлет“ в перекладі Старицького був дозволений ще 1889 р. Так само годі дождати ся українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в остатніх роках цензура пропустила декілька творів Галичан і то навіть виданих поруч із творами Українців; таке замарковане єдності і дружності обох відламів нашої нації було-б перед кількома роками зовсім неможливе.

Говорячи про український літературний рух в остатніх десятиліттях годить ся згадати тих людей, що надали йому характер значно неподібний до того, що було давнійше. В часі, про який іде отся річ, повстають на Україні молоді письменники незвичайної енергії. Продуктивні, роботящі в такій мірі, як зі старших хиба Куліш, горячо віддані справі просьвіти і піддвигненя рідного народа, вони вміють сполучити горячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчутти і заспокоювати найріжнійші народні потреби. Вони змальовують у артистичних творах жите народа й інтелігенції і рівночасно в критичних та публіцистичних працях розбирають важнійші питава сучасного жита, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці иньших довкола себе, і все те серед важкої нераз праці на насущний шматок хліба. До таких людей належить поперед усіх

Борис Грінченко, звісний у літературі під назвою Чайченка. Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючись дати нашій літературі історично-патріотичну драму висшого стилю. Обік сего він у „Правді“ порушує важну справу язикової неагідности, яка зовсім натурально витворилась була між Галичиною і Україною; його голос викликав був дуже оживлену полеміку, та, що найважнійше, пізнійше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статі. Він пише ряд цінних критичних і історико-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи за слідом Драгоманова, вивести справу нашої національности і кривд заподіяних їй Московщиною перед широке форум європейської публики. Та найважнійшою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвивув у Чернигові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кількадесять популярних книжок, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу часть прийшлося або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того він знаходив час на збиранє етнографічного матеріалу, якого опублікував доси чотири спорі томи, де крім великої маси цінних записів із народніх уст додав від себе дуже старанно зроблені показчики паралелів до опублікованих народніх текстів у иньших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріалу. Додаймо до того гарно зроблений катальог музея Тарновського і викопувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльности сего енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед Українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любовю до України і ріжносторонністю знаня й таланту, се Агафангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревськїм інституті для орієнтальних язиків у Москві. Фільольог із фаху, орієнталіст із замилюваня, він виявив себе високо-талановитим поетом, дуже оригінальним повістярем, і якийсь час забрав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданях. Кримський був перший Українець, що не побояв ся забирати голос в таких справах, підписуючи свої статі повним іменем; ми бачили праці з його підписом не тільки в „Зорі“, „Дзвінку“, але і в „Правді“, „Народі“ та „Житю і Слові“ — і се нічоґісїнько не пошкодило його ученій карієрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що Українці при

достаточній енергії й смілости могли-б без особливого ризика завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав, як би свідомо і дружно почали перти в той бік. Оповідання, чи то пак „Ескізи“ Кримського, навіяні горячою, подекуди аж неначе хоробливою любовю до України, артистично стоять не високо; найцінніше в них, се власне впливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту як слеза, незвичайно чутливу і горячу душу. І Кримський так само як Чайченко не вдоволяв ся самою прилюдною, письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами, повними думок і імпульсів до праці в різних напрямках. Його треба вважати одним із ініціаторів важної праці — видання українсько-російського Словника, що був зладжений у Одесі. Йому завдячує також наша література гарне, перше і — можна сказати — дефінітивне видане прегарних перлин нашої поезії — творів Степана Руданського, які йому в значній частині пощастило у-перве видобути з рукописів. І Кримський — чоловік молодий. Видані ним недавно в Літературно-науковім Вістнику поезії писані під сирійським небом у Байрутї показують, що орієнталіст не вбив у нїм поета, але навпаки, його поетичний талант тільки тепер набирає сили і прецизії.

До сих двох характерних появ додаймо третю — Гната Хоткевича, поета, новелїста, критика і при тїм кобзаря в дословнім значіню сего слова. Він вивчив ся грати на кобзі і співати старі кобзарські думи. Як звісно, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співанє дум вийшло з моди, серед простого народа для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигло, але знайшло собі продовженє серед інтелїгенції, і Гнат Хоткевич зрозумів се. Ми маємо звістки, що він своєю грою і артистичним виконанєм дум робить велике вражїне серед української інтелїгенції. Його оповідання з артистичного погляду стоять не високо; перевага суб'єктивного, ліричного елементу не дає йому плястично викінчувати картин; та про те декуди він піднімає ся на висоту справжнього таланту, що велить надїяти ся гарного розвою.

Ті три письменники — а подібних їм на Україні є ще більше — се люде, так сказати, перехідної формації. Їх смак, розумїне літератури, їх суспільні і політичні погляди зовсім новочасні, європейські, і в кожній иньшій європейській літературі вони розви-

лись би коли не на великих, то все таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив і славу і забезпечене житє. В Росії, а надто ще на Україні над ними тяжить прокляте зацофаного осередка, непочатого перелога. Їх горяча душа рве ся до судільної, гармонійної і широкої діяльності, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щерби, прогалини. І ось вони кидають ся на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднимають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робить ся якоюсь латаниною; в їх тонї чуєть ся якесь роздразненє, нерівність; вони роблять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали і велика сила замісь зробити ся угольним каменєм гарної будівлі, розбита на дрібні крушини йде на заповненє люк у мурі. Не кажу, щоб се мусїло бути і з трьома згаданими тут письменниками; дай Боже, щоб їм поталанило минути таку долю, — але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публіцистичним талантом нашої нації, Драгомановом, і з многими талановитими діячами нашого письменства. „Die am Wege sterben“ — отсе вірна характеристика таких генерацій, що пізнали мету, рвуть ся до неї всею силою душі, чують її наближенє, але їм не судило ся дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти сих неспокійних, вихроватих натур, жадних праці і перетяжених працею, все втомлених полемікою і охочих до неї, щасливими покажуть ся нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більш або мевше гладко шліфовані зеркала, малюють нам житє з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участи в боротьбі. Нові ідеї, нові літературні форми мають для них чисто артистичне значінє, як новий ряд фасеток на їх зеркалі, як можливість — глубше заглянути в душу суспільности, яркїйше і правдивїйше змалювати її. Се в літературній сутолоці люде тихі; вони стоять осторїнь, нікому, так сказати, не наступають на нагнїтки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Гете: *Es bildet ein Talent sich in der Stille*. Таких людей мали ми не мало в українській літературі. Із сучасної нам старшої генерації досить буде назвати Мирного і Нечуя Левицького. І молода генерація, що виступила в остатніх 20-ти роках, має цілий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначнїйших із них. Поет Володимир

Самійленко, се така спокійна, урівноважена, троха квітистична натура, правдивий тип лівобережного Українця, важкого на ініціативу, склонного до рефлексії і задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко — артист *par excellence*. Його поезії, се гарно шліфовані, чисті кристалі, але його лірика не має того палкого огню, який уділяє ся серцям читачів. Рефлексія і тиха меланхолія притлумлює всякий різкий тон. За те його сатиричні куплети, писані на взір французьких *chansons* Беранже, блискотять правдивими перлами щирого гумору. Хто не тямить його „Горя поета“, „Ельдорадо“ або прегарної сатири „На печі“, що явилась немов *Carmen saeculare* українського неробства і псевдо-патріотизму.

Хоч пролежав я цілий вік на печі,
Але завше я був патріотом:
За Україну мою чи то в день, чи в ночі
Моє серце сновнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ,
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колесь задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я ж умію тепер боронити його
І служити, не злазючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною;
Замість куль і шабель у нових діячів
Стало слово горяче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав одинокою на часі метою — боронити Україну мріями:

І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі:

Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
Як що зраджують їх мої очі.

До письменства я кличу — звичайно, в думках,
Щоб сьвітло над нашою нічю,
Хоч на жаль, мати книжку народню в руках
Я признав небезпечною річю.

І він в кінці, в день столітнього ювілею українського письменства, вибухає ентузіастичним окриком:

Ще стоїть Україна, не вмерла вона,
І вширати не має охоти:
Кожда піч українська — фортеца міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої групи письменників, у першій ряді артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчості, гармонійних натур, здібних до об'єктивного мальованя дійсности і погідних на стільки, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне сьвітло, належить Михайло Коцюбинський, один із найкращих наших новелістів. Його оповіданє пливе натурально і свobodно, мов репродукція голої дійсности без ніякої примішки творчости. Стиль його простий, без жадної форсованої штучности, без риторичних ефектів. Із усіх наших письменників він найбільше нагадує Тургенева, того „пайбільш артиста і пайбільш Европейця“ між великими російськими белетристами. Коцюбинський розширив обрій української повісти. Закинений долею на довгі літа в південні країни нашого краю, до Бесарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з фільоксерою, він дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів Румунів і Татар, доторкнув життя наших Гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бесарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перенятий високими гуманними чуттями і ясным поглядом на житє. Оттим то його оповіданя, даючи нам образи неторканих доси українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволенє як твори справжнього таланту і як впливи симпатичної і високо розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським що до влачі свого таланту являєть ся иньший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожде його оповіданє, се плястичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисячу раз обго-

ворювані постаті набирають під його пером чару новости, вбивають ся нам у пам'ять на завсїгди, а таке оповіданє, як його „На нові гнізда“, належить до найкращих перлин, які слодив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину.

Зовсім иньше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне вражінє роблять иньші два письменники молодшої генерації: поет Павло Грабовський і новеліст Олександр Катренко. Грабовський, котрого доля вирвала зі шкільної лави і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйск а потім у Іркуцк, там, у північних снігах, у якутських юртах знайшов синю квітку української поезії, зробив ся не тільки одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оригінальним поетом. Як його жите — майже неперервана мартірольоґія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і туги за рідною Україною.

Подібне вражінє викликають оповіданя Катренка, але зовсім иньшим способом. Катренко — ученик Достоевского, того геніяльного психолоґа мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Олександра III поклала, здаєть ся, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповіданя ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійности, руйнованя людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадував, характерною появою сего часу треба вважати те, що в рядах українських письменників займає тепер видне місце ціла група молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби може на першій місці прийде ся поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжности. Артистка в повнім значіню сего слова, вона одначе не сторонить від сучасного жита, живе його інтересами, горячо відчуває його болі і завсїгди вміє знайти сильний, пластичний вислов для свого чутя. В початкових своїх творах много-словна, не свобідна від певної манєри, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завсїгди вміє заповнити інтензивно відчутим змістом. Її поезія, то огнисте оскарженє того дикого гнету самоволі, під яким стогне Україна. Нота особистої лірики звучить у неї слабше; епічні теми поки що не вдають ся їй у такій мірі, як описова і патріотична лірика.

Силою слова, горячим настроєм і гарною формою визначають ся поезії Людмили Старицької, особливо її лірична драма Сафо,

одна з перлин нашої літератури. Тема сеї драми — пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу, розпука, резиґнація і смерть Сафони в хвилі її поетичного тріумфу, все те змальовано більш ліричними імпровізаціями самої Сафони, ніж драматичним способом; градація і переміни чуття віддані майстерно. На полі поезії визначили ся ще пані Василевська (Дніпрова Чайка) і Одарка Романова. Дуже інтересне явище — пані Наталка і Надія Кибальчич, мати і дочка. Перша з них авторка драми „Катря Чайківна“, що одержала першу нагороду на конкурсї галицького Виділу краєвого, опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів доси недрукованих. Усі її писаня визначають ся вірним схопленем життя і доброю технікою. Гарні надії подає Надія Кибальчич, що крім новелістичних нарисів опублікувала доси ряд удатних поезій.

Не моя річ вичислювати тут усіх робітників на нашій літературній ниві. Скажу загалом, що у всіх видпо дуже пильну обсервацию життя, дуже поважне розуміє штуки і її завданя в житю суспільности і тверду віру в будущину нашого народнього розвою. Многі з тих людей моглиб заняти видне місце в російській літературі, колиб хотіли посвятити їй свої сили; се видно з того, що Росіяне вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст літератури має те до себе, що притягає талановитих людей. Певна річ, перебіжники з нашого поля на чужі ниви будуть іще трафляти ся так як трафляли ся доси, але певне й те, що головна маса духових діячів буде від тепер лишати ся на рідній ниві, бо знайде тут поле для діланя і той спокій, який дає почуте чесно словненого обовязку супроти рідного народа, спокій, якого ніколи не дасть праця на чужині і для чужих.

VIII.

Той літературний і просвітний рух на Україні, який я сплкував ся схарактеризувати тут, певно гарний і значний в порівнаю до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847—1857, 1863—1870, 1877—1880. Але в порівнаю до кольосальних чисел української людности, до кольосальних просторів краю і кольосальних а страшенно пекучих потреб народа

він мікроскопійно малий і може мати значіне хиба як перші несмілі кроки супроти енергічного, прискореного ходу. Мірячи так само пропорціонально треба признати далеко більшим поступ, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі промовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, в справі економічного піддвиження народа і поправи його соціяльного становища зроблено дуже мало, мікроскопійно мало. Для того, щоб у тім згляді зробити якийсь значнійший крок, брак нам у Галичині всего потрібного: впливу, інтелігенції і організації національних сил, не говорячи вже про зовнішні ворожі впливи, що ростуть нашою слабкістю і корвистують ся нашою темнотою та нашим розбитем.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві остатнього десятилітя був зворот до наукової праці. Сей зворот мав симптоматичне значіне, був впливом загального поглубленя думки у галицьких Русинів, зросту критики і рефлексії, бажаня — пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали Українці Галичанам неумом, поверховістю їх освіти, несеріозністю їх принципів, що вкінці Галичане таки взяли ся серіозно до праці. Протягом кількох літ повстають такі праці, як Словник Желехівського і Недільського, Історія руської літератури Огоновського — найціпші праці учених старшого покоління. Спеціально про працю Огоновського годить ся тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючись на новійших дослідах і прикладаючи до сеї праці мірку повочасної історії літератури звкли дивити ся на неї з горі. Справді, з погляду на спосіб трактуваня предмету і на спосіб оцінюваня поодиноких явищ нашої літератури ся праця не видержує строгої критики. Але ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув до купи масу біографічного і історико-літературного матеріалу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартости.

Але поза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціативи, починає ся систематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Хтоб там не приписував собі заслугу зреформованя сего товариства, се одно треба сказати, що заслуга організованя в ньому наукової праці в повні належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії, він сполучує в собі серіозність і критичизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесеня рідного народа,

в трудолюбності і терпливості, які тільки той може оцінити в псвні, хто знає у всій повноті той галицький шлендріян, серед якого опинився молодий професор прибувши з України і з яким мусів бороти ся всіми способами розумної педагогії. Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній помочі, то далеко не вся, то може лиш половина його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад у адміністрації, ту галицьку *Gemütlichkeit* у сповнюваню взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський допровадивши Товариство до того стану, в яким знаходить ся тепер. Приходилось при тім видержувати тисячні неприємности, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбитєм розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного веденя наукової праці треба було підготовлювати людей, заохочувати до наукової роботи молодіж мало привиклу до неї, треба було старати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальности. На все се у проф. Грушевського знайшов ся час, знайшла ся сила і добра воля. Він зумів поставити себе висше понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людей оживлених ідеєю українського відродженя і охочих до поважної праці без огляду на їх партійні становища — і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої виrozumілости і толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не вяжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати ріжнородні сили і ріжнородні відтінки для спільної праці.

Обік сеї поважної праці, яка веде ся при Науковім товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та еднає симпатію і повагу для наших національних змагань, іде не меньше серіозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в ріжних точках і в ріжних огнищах. Згадаю тільки кількадесять томів повістей виданих при „Ділі“; між ними є й дійсні архитвори епічної штуки, такі як Достоевського „Вина і кара“, Гончарова „Обломов“, Льва Толстого „Дитинячий, хлопячий і молодечий вік“, Олексія Толстого „Князь Серебряний“ і немало иньших. Згадаю немалу вже видавничу діяльність Руського Педагогічного Товариства, виданий майже повний цикл підручників для гімназьяльної науки і т. и. І в кінці що

найважнійше: значний зріст охоти до читання як серед простого народу, так і серед інтелігенції. Популярні газети розходять ся в 1000—5000 екземплярів, популярні брошури друкують ся в 8000—10000 екземплярів, а таке зглядно дороге видавництво, як Літературно-науковий Вістник знаходить у самій Галичині 5—6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Русько-українська видавнича Спілка опублікувала доси 40 томів беллетристики, переважно оригінальної, розпочала видає повного перекладу Шекспіра з поясненнями, публікує серію наукових праць і дрібніших брошур доступних для ширшого загалу, і не вважаючи на значну скількість тих публікацій знаходить можливість вести діло без страху перед стагнацією. Український письменник при таких обставинах може мати надію, що аби тільки його твори мали дійсну вартість, то певно будуть опубліковані і здобудуть йому в недалекій будущині, а по часті й тепер крім признання ще й деякий матеріальний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улешена.

Але зі зростом загального освітнього рівня інтелігенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленем мови і літературної форми вимоги до письменників зробили ся далеко висші й острійші, ніж були ще перед десятима роками. Наївне, самоділкове писане банальних історій або віршів нині не поплачує. І письменники і публіка тепер більше рафіновані. Двацятилітня праця над збагаченем і очищенем мови, над виробленем літературної техніки не може пропасти марно і жаден молодий письменник не може ігнорувати її. Давньої ноншальянськї, давнього „грає, грає, воропає“ не толеруємо сьогодні. Наша новочасна верзіфікація під пером Українців і Галичан таких як Щурат, Маковей зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мелодійности вірша; наша проза під пером Кобилянськї, Стефаника, Черемшини, Яцкова, набрала поетичного лету, мелодійности, ніжности, грації та ріжнородности, до яких давнійше підносили ся хиба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй Левіцький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою і їх не годить ся нам затрачувати.

Далеко гірше ніж на російськїй Україні поставлена у нас справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа, тай та ледво дихає, не вважаючи на краєву субвенцію. Репертуар тої трупи що найменше в трьох четвертих частях ненаціональний, а міжнародній і то власне найплішого калібру: оперетки та плиткі фарси. Українськї драми при дуже нестаранній а вераз і зовсім недотепній грі наших

артистів не роблять у нас вражіння, а наша власна драматична продукція зовсім не богата і не високої вартости. Те, що було зроблене перед р. 1880, майже не варто згадки і в усякім разі тепер зложено до архіву. Першу пробу утворення у нас репертуару основаного на сучаснім житю зробив Григорій Цеглінський. Його Ходачкову шляхту треба вважати найудатнішою з усіх написаних доси в Галичині комедій із нашого народнього життя; рівночасно ся комедія у-перве змалювала нам зовсім окрему і замкнену в собі сферу з її спеціяльною психологією. Друга, з культурного погляду интересна комедія того автора, Аргонавти, впала жертвою нашої громадської цензури і тільки в польськїм одязі здобула собі заслужене признає.

Також повість закроєна на ширші розміри доси не може у нас похвалити ся великими успіхами. Не знаю, чи наше жите ще за мало сконцентроване, завадто розбите на атоми, чи може нашим письменникам не стає творчої сили, знання відносин і широкого розмаху, — досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісти були не зовсім удатні. Ще може найліпші були проби Андрія Чайківського „Олюнька“ і „В чужім гвїзді“. Ті повісти читають ся легко, малюють интересні закутини нашого краю (знов таки жите ходачкової шляхти в самбірськїм повіті) і свого часу подобались. Але годі заперечити, що зарівно будова тих повістей, як спосіб оповідання — дуже примітивні. Авторони служили взірцем польськї повістярї середньої руки, такі як Захаріяевич, Валерій Лозницький і т. п. При близшїм огляді його повісти розпадають ся на ряд сцен, оповіданих нераз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя; та все таки психологія в них дуже поверхова і шабльонова і глибини нашого серця вони не порушують.

Талановитий поведїст і поет Осип Маковей дав нам у своїм „Залїсю“ пробу більшої повісти зложеної в дусі новїйшої школи. Обсяг творчої сили автора не відповів його інтенціям. Далеко висше треба поставити „Царівну“ Ольги Кобляницької не вважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разі „Царівна“, се перша у нас повість основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересїчних людей. Се майстерна, тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом панцзанї сцени в гарній і ефектовній малюнок.

За те на полі новелістики галицька Русь в тім часі видала ряд талантів, яких не постидалась би не одна далеко богатша від нашої література. Новеля, се, можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповіднійший нашому нервовому часови, тому поколінню, що вічно снішить ся і не має ані часу ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісти. В новелі найлекше авторови виявити найріжнійші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелістиці бачимо ріжнobarвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих, та теплим чутєм огрітих оповідань Тимофія Бордуляка — назву тут тільки найвиднійших робітників на тім полі — до старанно оброблених і окрашених гумором новель і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім топі оповідань Андрія Чайківського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів Богдава Лепкого, і до енергічних та вірно схоплених із життя нарисів передчасно помершого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів Ковальова, і до визначних незвичайно вірпою та бистрою обсервациєю оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршікозною бравурою та недбалістю в топі і зверхній формі імпровізованих оповідань Будзюновського — яке широке поле, яка ріжнородність, яка сьвіжість, що віє майже з кожної з сих фізіономій! Література в її цілости чим раз більше починає ставати неподібною до школи, де все підігнано під один шаблон, під одні правила, а чим раз більше подібна до життя, де ніщо не повторяєть ся, де нема правил без винятків, нема простих ліній і геометричних фігур, де панує безконечна ріжнородність явищ і течій. Одно тільки можемо сказати не без певної гордості: течії антінародні і антісупільні, хоч проявляли ся і проявляють ся і серед нас і старанно прищеплюють ся нам посторонніми дбайливими руками, на літературнім полі доси звичайно були в роду обтяжені проклятем безплідности, крім мізерних зеленуг і однодневниць не могли сплодити нічого. Мабуть наш народній організм занадто ще сьвіжий і здоровий.

В остатніх роках мивулого десятиліття на нашім літературнім горизонті появила ся група молодих письменників вихованих на взірцях найновійшої європейської літератури, тої, що сприкривши собі широкі малюнки зверхнього окруженя, головну вагу творчости поклала на психольогію, головною метою твору штуки зробила: роз-

буджене в душі читача певною настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики. Варто було присвятити детальну студию тому напрямови і тим новим точкам погляду, які він вніс у літературну творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку спеціальну студию тепер не пора і я вкажу лиш на те, що кидає ся в очи при поверховім огляді. Коли давніша повість чи то новеля — не конче натуралістична, а й загалом — усе мала щіхи більш або менше докладно локалізованої події з мотивованою завязкою, перипетіями і розв'язкою, отже виглядала як здвигнений після правил архітекτονіки більш або менше солідний будинок, то новіша беллетристика робить зовсім инше вражінє. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему, се звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представленє мають на меті автори, а збудженє в душі читачів анальогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова беллетристика — се незвичайно тонка філігранова робота; її змаганє — наблизити ся скілько можна до музики. Задля сего вона незвичайно дбає о форму, о мельодійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить усяку шабльоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені реченя. Натомісь вона любує ся в сьмілих і незвичайних порівнянях, в уриваних реченях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити про і contra сеї літератури, але для історика такі суперечки не мають значіння. Для него кождий напрям добрий, коли його репрезентанти — справдішні і живучі таланти. Оттак і сей новий напрям у нашій літературі зазначив ся групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на Скандинавцях вона зачала зразу й сама писати по німецьки — правда, більше в дусі сентиментальної пані Марліт, ніж в дусі якої будь нової школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданях, особливо таких, як Битва, Природа, Некультурна, *Valse melancholique* і т. и. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признанє не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії. Обік неї яко репрезентантів сего нового напрямку в нашій літературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Че-

ремшину, Марту * *. Але найбільшим талантом серед тої групи визначає ся Василь Стефаник, може найбільший артист, який появив ся у нас від часу Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан глибокого чуття, що тремтить у кождім слові, чуєть ся в кождій рисочці, — так се власне той неохибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний шап форми. Він, здаєть ся, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штучок, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповіданє пливе, бачить ся, спокійно, з елементарною силою, але власне сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю гідною всякої похвали він знає де зупинитись, який деталь висунути на ясне соняшне сьвітло, а який лишити в тіни. В мальованю він уміє бути й реалістом і чистим ліриком — і про те ніде ані тіни пересади, переладованя, бомбасти, неприродности. Се правдивий артист із божої ласки, яким уже нині можемо повеличати ся перед сьвітом.

Іще пару уваг на закінченє.

Перед двацятьма роками в кружках тодішньої молодіжи часто і з зацалом дискутувало ся питанє: що нам робити в наших національнім лихолітю і від чого починати? Одні говорили: просьвіта, книжка! Але другі відповідали: Та бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хоче ся їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє. Перші відповідали: голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добити ся свого, бо кождий хто хоче, може кривдити і гнути його. Другі обертали сю відповідь навпаки: темний, бо не має за що просьвітити ся; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю. Се був зачарований круг, льогічний безконечник, із якого, бачилось, не було виходу. Пригадую, кілько то безсонних ночей, кілько важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходилось лишити його нерішеним і робити кождому, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найліпший, одинокий вихід із того колеса.

Минуло двацять літ — і щож бачимо? Ми переконали ся, що економічні і соціяльні відносини цілого народа переробити чи перевернути — діло не легке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але з другого боку ми це-

реконали ся, що „дух бодр, плоть же немощна“, що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою і успособлення цілого народу. Ми не могли дати мільонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від вианску, від змарнованя сил. У нас був тільки один знаряд — живе, рідке слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить богацтвом, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси, розсипаних капризами долі по обох півкудях землі, коли воно здобуває собі а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли ростіч серед нашої суспільности зменшила ся в прямій пропорції зі зменшенем числа анальфабетів, то все се гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилевий і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилось, не було ратунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народню масу, стоїмо далеко не ліпше, а подекуди може й гірше, ніж стояли перед 20 літами, хоч і на економічнім полі у нас пороблені початки поступу і самопомочи. Але не забуваймо, що та школа, яку ми перейшли доси, то була артистична школа, та сама, яку так гарно змалював у своїй параболі Генрік Ібаен:

Чи знаєш брате, як учать медведя танцювати?
На бляху на залізную веде його вожатий.

Під тою бляхою огонь розналює помалу,
А скрипкою збуджа в душі любов до ідеалу.

Медвідь реве, мабуть любов у него в серці тліє,
Та лапи смоктані огонь з низу все дужше гріє.

Медвідь реве, а скрипка гра; та ось з низу пригріло,
На задні лапи зводить він своє могутне тіло.

А скрипка скочно гра тай гра, а вуйко адер головку,
То праву задню підніма, то ліву без уговку.

Дрібнійше, швидше скрипка гра, регоче ся, то плаче,
І бляха дужше гріє, й він дрібнійше, швидше скаче.

Сей танець памятає вже до смерти бідолаха;
В одно зілляв ся скрипки тон і розпалена бляха.

Зіллялись нерозривно так, що скрипку як почує,
То зараз в лапах запече і зараз він танцює.

Та не один медвідь оттак! З ним, брате мій, посполу
І кождий з нас поет співак таку проходить школу.

Веде його іронія з дзвінками та скрипками
Стать на залізний тік життя мягенькими лапками.

Грижа розпалює огонь, любов на скрипці грає,
І скаче бідний і співа, хоч з болю умирає.

І хоч не вмире, то так в душі зіллють ся нерозривно
Вражіння ті, любов і біль, що дивно, справді дивно.

І як лише почує він сьвяті слова любовні,
То зараз будять ся в душі терпіння невимовні.

Горить під ним залізний тік, горять небесні строци,
І піднімаєть ся бідак на віршовії стопи.

Іронія на скрипці гра, жура кістками стука,
Поет танцює і рида — і се зоветь ся штука.

Після сеї артистичної школи нам прийдесть ся перейти да-
леко твердшу школу політичної боротьби. Першу лекцію дав нам
уже наш великий учитель гр. Казимір Бадені.

Іван Франко.

